М. Л. Копиленко (Київ),
О. Л. Копиленко (Київ)

М. С. Грушевський і деякі проблеми розбудови Української держави

Шість років тому, коли до нас повернувся М. С. Грушевський, писати про нього було значно легше. Кожне слово з його політичних, насамперед, праць відповідало тодішній ситуації. Виявилося, що гасла Центральної Ради, а вона закликала до перетворення Російської імперії на вільну федерацію вільних республік на засадах соціального й національного визволення, були повністю співзвучними спробам врятувати Радянський Союз саме під прапором «самостійності республік у рамках оновленої федерації». Концепція демократичного соціалізму також не суперечила соціалістичній спрямованості Центральної Ради.

Однак нині, коли питанням моменту (саме таку конструкцію використовував Грушевський) стали повна державна самостійність і розгорнуте будівництво ринкової економіки, заклики Центральної Ради, яка навіть у своєму IV Універсалі не відмовилася від ідеї федерації і завжди називала себе «робітничо-селянською», вже не відповідають офіційному курсу. Грушевський-політик поступився місцем Грушевському-історику, а на перший план вийшла інша генерація «ідейно дозріліших» українських діячів.

Сьогодні, у рік ювілею патріарха української державності, ми знову звертаємося до його політичної спадщини, яка, незважаючи на всі зміни нашого життя, лишається актуальною.

Торкнемося, наприклад, дуже злободенної проблеми, пов'язаної з пошуками державної ідеї, про яку останнім часом багато говориться і яка могла б, за словами Михайла Грушевського, прислужитися справі «загального єднання» в Україні. Це складна багатопланова проблема, що стосується як усієї державної політики, так і ще існуючих суперечностей на ниві духовного відродження. Об'єктивне вивчення історії нашої державності, безперечно, дає прекрасні можливості неупереджено висвітлити цю тему. Тим більше, що й наші видатні попередники приділяли їй велику увагу.

У лютому—березні 1918 р., відчуваючи безвихідність становища, в якому опинилась УНР, М. Грушевський написав і опублікував збірник статей «На порозі нової України», куди ввійшла невеличка праця «Історія й її соціально-виховуюче значення», де відтворено всі питання, що постають перед нами і сьогодні.

Отже, прислухаймося до класика. Історія, точніше — «навчання історії в українській школі», пише Грушевський, має вийти з «вузьких рамок» на «ширший простір універсалізму». Відтоді минуло 80 років, а ми з дивовижною затятістю знову заганяємо себе в ці «рамки», замінивши лише знак і колір догматів та орієнтирів.

Історія, вказує Грушевський, має «розвинути в протиставлення хвилевим конфліктам людства постійну й тяглу його кооперацію». Історія, за його словами, повинна «служити перемозі й закріпленню ідей і настроїв гуманності, демократизму і соціалізму».

Звичайно, посилання на соціалізм нині не викликають захоплення. Проте навіть якщо взяти до уваги лише гуманність і демократизм, проаналізувавши саме під цим кутом зору численні ювілеї, презентації, вечори тощо, які відбувалися протягом двох-трьох останніх років з приводу відродження забутих сторінок історії, повернення її набутків та імен, неодмінно впаде в око, що всі ці акції іноді викликають зовсім не той ефект і не ту реакцію громадськості, на яку розраховували їх ініціатори й організатори.

Навчання історії, писав Грушевський, має також уникати «надмірної переоцінки своїх національних вартостей, заслуг, інтересів». «В період інтенсивного національного будівництва, — читаємо в його праці, ще раз

вражаючись далекоглядності наших видатних попередників та власній безпорадності, — такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання й виключності дуже потрібні, й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності» [1].

У далекоглядності Грушевського ми сьогодні переконуємося на власному досвіді, поєднуючи національний нарцисизм (особливо, якщо згадати деяких «істориків-белетристів», за влучним висловом П. П. Толочка, які знайомлять громадськість із «шляхом аріїв-українців») з комплексом меншовартості, який плекаємо з дивовижним ентузіазмом («вчимося робити перші кроки», «не маємо досвіду», «наша молода держава» тощо).

Не менш актуальною є сьогодні й проблема зовнішньополітичної орієнтації України, також досліджена Грушевським. Він, нібито передбачаючи сучасний позаблоковий статус України, наголошує на тому, що виступає «проти українського імперіалізму» і «не вважає корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію» [2].

Варто звернути увагу на зусилля Грушевського на ниві економічного відродження України. Зупинимося на цьому докладніше.

На початку 1917 р. у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть» Грушевський пише про необхідність «охоронити працю трудящих», встановити восьмигодинний робочий день. «Справедливо було б, — йдеться далі у брошурі, — щоб фабрики й заводи, так само як і рудні і шахти, ліси і води і всі багацтва земні, належали до самих трудящих або до краю, до автономної України». Звертається Грушевський і до питання про земельну реформу, яку він уявляв не примітивною «експропріацією»: «...Земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям трудящим, які будуть на тій землі працювати» [3]. Вчений настійно застерігав утриматися від того, щоб «хапатися тепер захоплювати землі, ділити її силоміць або нищити чиєсь хозяйство». Це актуальний заклик з погляду сьогоднішнього дня, хоча саме соціально-економічна програма Центральної Ради була її «ахілесовою п'ятою», що є загальновизнаним фактом.

Не тільки працям Грушевського, але й актам Центральної Ради — Генерального секретаріату притаманні лише загальні принципи, умовно кажучи, «правового забезпечення економічної реформи». Тодішня ідеологія цих перетворень визначалася проголошеними в її універсалах гаслами «упорядкування праці робітництва», «доброго упорядкування виробництва», «рівномірного розподілення продуктів споживання». Відповідно Центральна Рада мала виробити правові підходи до реалізації своєї концепції «соціально орієнтованої» і «керованої» економіки. Зокрема, Декларацією Генерального секретаріату від 12 жовтня 1917 р. передбачалося створення так званого «економічного комітету», який мав «регулювати свою справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива і разом регулювати всю промисловість і торгівлю». Однак не так сталося, як гадалося.

Грушевський підкреслював, що перед Центральною Радою стояли масштабні завдання (звернімо увагу на терміни) «перебудови економічних і соціальних відносин відповідно новим умовам, аби зв'язати сю перебудову з національним будівництвом так, що воно було органічним впливом її, а не зовнішньою українофільською приставкою». Це потребувало «багато часу» або «великої динамічної, акумульованої й концентрованої енергії». «У нас, — підсумовує Грушевський, — тоді не було ні одного, ні другого» [4].

Незважаючи на весь драматизм ситуації, Грушевський у вже згаданій статті «На порозі нової України» пропонує нову програму економічного розвитку України (виявляється, що тоді подібних документів було значно менше). «Наші річки, — пише він, — почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії («білого угля»), щоб ослабити од-

ностороннюю експлуатацію угля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не діждуться обводних каналів чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пастівні, чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбалу країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла».

Грушевський звертає увагу на необхідність будівництва залізниць і шосейних доріг, розвиток промисловості. «Ясна річ, — пише він, — що металургійна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації і розмірів безконечно більших — вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургійна рейнська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися й інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольняють навіть нашого внутрішнього, краєвого попиту, тим часом як повинні б давати свої вироби на експорт». В даному разі він мав на увазі хімічну й текстильну промисловість.

Особливе значення вчений надавав розвитку сільського господарства — «різьосторонньому й інтенсивному хліборобству», «садівництву, городництву, виноградарству, скотарству, птахівництву, рибальству, навіть пчільництву», розрахованим «на далекий експорт». Не забуває Грушевський і широку «гірничу розвідку і експертизу» підземних багатств України та їх подальшу всебічну експлуатацію[5].

Здавалося б, на перший погляд, чергова утопія. Однак у матеріалах комісії законодавчих внесень Центральної Ради (а вони ще недостатньо досліджені) міститься чимало цікавих законопроектів, які засвідчують, що за інших обставин утопія могла бути втілена в життя.

Зокрема, слід виділити хоча б проекти законів «Про торфопромисловість» (березень 1918 р.), яка тоді мала не менше значення, ніж сьогодні атомна енергетика, чи «Про Палату торгу при міністерстві торгу і промисловості» (квітень 1918 р.), що її пропонувалося створити для здійснення контролю за зовнішньою торгівлею й реалізації положень Брестського договору «відносно обміну лишками сільськогосподарської продукції і промислових товарів». З огляду на нинішню ситуацію, пов'язану із проблемою квотування і ліцензування, цей документ заслуговує на увагу. В ньому подано класифікацію товарів, що підлягали імпорту або експорту. Так, стаття 1 встановлювала п'ять їх категорій: «а) товари, обмін котрими здійснюється через державні інституції; б) товари, що ввозяться чи вивозяться через інституції, які находяться під контролем держави; в) товари, вивіз і ввоз яких провадиться у межах зазначеної державою кількості приватним особам; г) товари, вивіз і ввоз яких здійснюється цілком вільно; д) товари, вивіз і ввоз яких державою заборонено»[6].

31 березня 1918 р. на розгляд Центральної Ради було подано законопроект «Про Вищу економічну Раду», яка створювалася для «розробки, об'єднання й узгодження всіх державно-господарських заходів УНР, а також для попереднього розгляду всіх законопроектів в галузі фінансовій, промисловій, торгівельній та інших галузях». Під час його обговорення 23 квітня висловлювалися побоювання, що нова інституція може перетворитися на «балаканину» і не зможе співпрацювати «ані з парламентом, ані з урядом». Тоді ж пролунало й цілком актуальне запитання: «Чи має уряд взагалі економічну програму?»[7] Однак часу на відповідь вже не було, і тепер слово за нами, якщо ми вважаємо себе спадкоємцями патріарха української державності...

Особливий інтерес у сучасних умовах становлять погляди М. Грушевського на проблему організації влади в державі. У брошурі «Хто такі українці і чого вони хочуть» Грушевський звертає увагу на те, що Україна має стати демократичною республікою, в якій її громадянам були б гарантовані всі права й свободи. «Щоб не було ніякої тісноти від власті людям, — продовжує вчений, — щоб вона не каверзувала людьми, не наки-

дала їм своєї волі, не має бути іншої власті, тільки з вибору народного! Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю»[8].

Запропонувавши фактично «представницьку вертикаль» та ідею «повновладдя рад», яка й досі не втратила своєї актуальності, Грушевський разом з тим вказує на шляхи забезпечення «рівності всіх людей», хоч віддає перевагу владі всього трудящого народу: «Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українському сеймі, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників, і з тих людей просвіщених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість, щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не содержував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові»[9].

Однак усі ці теоретичні моделі потребували практичної реалізації в діяльності Центральної Ради, що Грушевський чітко усвідомлював й навіть визначив їхнє ієрархічне підпорядкування: теоретичні схеми — «завдання», організація — «перше гасло». Однак тут Грушевського спіткала невдача.

Набагато успішніше діяла Центральна Рада в Києві, який, за словами Грушевського, «все більше висувався на роль барометра громадських і національних настроїв, на український Париж в мініатюрі: хто кермує в Києві — панує на всій Україні» (щоправда, подальший розвиток подій переконливо довів, що Грушевський фатально помилявся). Тут відправною точкою організаційної діяльності Центральної Ради можна вважати рішення Національного конгресу, згідно з якими вона мала розвиватися саме як національний парламент. Подальші події — проголошення універсалів Центральної Ради, утворення Генерального секретаріату, переговори з Тимчасовим урядом — добре відомі, тому звернемо увагу лише на таку проблему. Вже в резолюціях Національного конгресу містилося доручення Центральній Раді створити комітет для розробки статуту автономії України. Щоправда, на тому етапі існування Центральної Ради підготовка подібного статуту розглядалась як справа майбутнього, і тому першим узагальнюючим документом, який регламентував її діяльність, став так званий «Наказ Українській Центральній Раді» від 23 квітня 1917 р., який Грушевський назвав «внутрішнім регуляміном роботи». Однак цього було замало, що особливо виявилося після утворення Генерального секретаріату.

24 червня (ст. ст.) 1917 р. Центральна Рада затвердила «Інструкцію, на основі якої збирається Комісія по підготовці статуту автономної України». Однак тоді, як і нині, конституційний процес розвивався досить повільно, внаслідок чого над Центральною Радою й Генеральним секретаріатом весь час тяжіла невизначеність їх правового статусу й компетенції.

Назвемо деякі законодавчі акти, що визначали певні правові засади діяльності Центральної Ради. Зокрема, 25 листопада було затверджено закон про утримання Центральної Ради на державний кошт, 16 квітня — закон про «незайманість» членів Центральної Ради, тобто вони наділялися такими ж привілеями, як і «класичні парламентарії». Більше того, 9 квітня Центральна Рада затвердила закон про «право безмитного одержування книжок і інших видань бібліотекою Центральної Ради»[10]. Однак приділивши в тих складних умовах увагу навіть організації й комплектуванню парламентської бібліотеки, Центральна Рада не визначила рамки правового поля, в якому мала діяти.

Повною мірою це стосується й Генерального секретаріату. Нині неможливо встановити, чи вживався тоді такий популярний сьогодні термін «протистояння гілок влади», однак, судячи з деяких документів Центральної Ради, необхідність у цьому існувала. Так, 22 серпня 1917 р. пленум Центральної Ради ухвалив резолюцію з питань ставлення до інструкції Тимчасового уряду, один з пунктів якої був таким: «Малій Раді й Генеральному

секретаріату виробити статут, що визначав би взаємини між українською Центральною Радою і її Генеральним секретаріатом»[11].

Після проголошення УНР ця проблема виходить на перший план, хоча все ж не була розв'язана. В результаті Центральна Рада як законодавчий орган і Генеральний секретаріат як орган виконавчий займалися одними й тими ж питаннями, з яких приймали постанови або закони. Наприклад, у грудні 1917 р. і Центральна Рада, і Генеральний секретаріат вирішували проблему ціноутворення: 19 грудня уряд видав постанову «Про ціни на державний спирт», а парламент ухвалив закон «Про збільшення тарифу на грузи»[12].

Подібна правова невизначеність характерна й для останніх двох універсалів, в яких були лише загальні принципи й конкретні доручення Центральної Ради урядові та окремим секретарствам (на жаль, навіть Конституція УНР не вийшла за межі загальних положень).

Незважаючи на всю привабливість аналогій між сучасною й тодішньою ситуацією, все ж за тих умов значно більшої шкоди українській справі завдавало не протистояння «гілок влади», а партійні чвари й суперечки між політичними силами, які реально впливали на державне будівництво, однак не мали чіткої програми дій.

Виявилося, що загальні і дещо «ідилічні» схеми, запропоновані Грушевським та іншими українськими лідерами на першій хвилі революційного піднесення, потребували значної конкретизації й деталізації у відповідних законах, проте саме це викликало найбільші труднощі.

Звичайно, слід враховувати той факт, що Грушевський, Винниченко та інші українські лідери не мали досвіду (як модно було говорити) «апаратної роботи» й взагалі державного будівництва. Навіть у вирішальні моменти їм не вдавалося визначити державотворчі пріоритети. Наприклад, у статті «Установчі збори, чи Парламент» Грушевський зазначав, що Центральна Рада ухвалила скликати Установчі збори 2 лютого, проте «більшовицький напад на Київ не дав змоги це зробити». Однак після її повернення до міста виникла дилема: або повернутися до ідеї Установчих зборів, або ж, навпаки, «прийняти в Центральній Раді Конституцію Української Республіки й виборчий закон про вибори до парламенту та на його підставі по заспокоєнню краю провести вибори до парламенту й скликати вже його якомога скоріше для нормальної конституційної законодатної роботи».

Звернемо увагу на аргументи, що їх наводить Грушевський на користь кожного з цих варіантів.

З одного боку, про необхідність скликання Установчих зборів повідомлялося в універсалах Центральної Ради, зокрема третьому й четвертому. Однак, з другого боку, зазначає Грушевський, Установчі збори мають значення «в період розвитку революції», проте в Україні, на його думку, «революція скінчилась або опадає», і тому немає потреби «штучно її стимулювати». Він вказує, що скликання Установчих зборів лише «протягає революційний період» і відкладає початок «конституційного життя». До того ж Центральна Рада частково вже зробила те, що належало до компетенції Установчих зборів, — проголосила Україну незалежною державою і прийняла ряд важливих законів.

Грушевський не дає однозначної відповіді на питання, чи необхідні Установчі збори, посилаючись на потребу з'ясувати, «наскільки глибоко сидить ідея Установчих зборів в нашім громадянстві»[13].

Паралельно виникає цікавий парадокс. Звичайно, з позицій сьогодення нам дуже хотілося б, щоб Грушевський у своїх політичних конструкціях прямо говорив про правову державу, громадянське суспільство, розподіл влад, ринкову економіку. Однак він, навпаки, досить скептично ставиться до «буржуазної держави» й наголошує на тому, що «наша народна республіка» ставить завдання зовсім інші: «Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної,

а не для економічних впливів рантьєрів-капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо равномірного розпределення її продуктів між громадянством».

Виходячи з цього, Грушевський обстоює принцип активного втручання держави у суспільні справи. «...Все будувати на державнім фундаменті, — пише він, — а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань соціалізувати державу і заразом удержавнювати соціальне життя в широкім значенні сього слова».

При цьому Грушевський, дотримуючись традицій української політико-правової думки, яка бере початок ще з документів Кирило-Мефодіївського братства, категорично заперечує «поліційно-бюрократичний устрій» й прагне до такої організації влади, яка спиралася б на широкі основи самоврядування, коли «адміністрація міністеріальна» виконує тільки функції координації, контролю й «заповнення тих прогалин, які можуть виявлятись в діяльності органів самоврядування»[14].

Наскільки справдилися плани Грушевського?

11 квітня 1918 р. Мала Рада ухвалила скликати 12 травня Установчі збори, паралельно майже через два тижні було затверджено Конституцію УНР, що закріплювала класичну модель розподілу влад і не надавала ніяких переваг трудящому люду. Щоправда, у Конституції знайшла втілення ідея Грушевського стосовно забезпечення найширших прав місцевого самоврядування. «Міністри УНР мали право лише контролювати і координувати їх діяльність» (ст. 6).

Як згадує Грушевський в «Автобіографії», після гетьманського перевороту він «жив у Києві інкогніто, зачасто міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці»[15].

Одразу виникає питання, чому він не повернувся у велику політику, коли знову відродилася УНР? У своїх споминах один з відомих тоді українських діячів С. Ковалевський вдається до делікатної формули: «Надходили нові часи, які вимагали нових людей...»[16] Втім, причина припинення політичної діяльності Грушевського полягала не тільки в тому, що Центральна Рада в останній період свого існування швидко втрачала популярність і вже через кілька місяців її повалили. Суттєву роль відіграли взаємні антипатії й суперечки між впливовими діячами українського руху. Ця загальна для всіх переломних етапів вітчизняної історії хвороба призвела до того, що Грушевський фактично лишився «поза грою».

Слід зазначити, що після перемоги антигетьманського повстання Директорія, яка, за свідченням П. Христюка, «й слухати нічого не хотіла про скликання Центральної Ради», опинилася на роздоріжжі (як зовсім недавно Грушевський), поставши перед вибором стратегічних орієнтирів державотворення. На той час Директорія опинилася перед альтернативою: або обрати «европейську» модель, пов'язану з утвердженням принципу розподілу влад, розвитком парламентаризму, зокрема в українському контексті — новим скликанням Установчих зборів, або ж узяти на озброєння ідею диктатури пролетаріату і республіки Рад.

З позицій сьогодення виникає закономірне питання — як після повчального прикладу Центральної Ради та й всього комплексу проблем, пов'язаних з більшовицькою революцією в Росії, взагалі міг розглядатися подібний «комуністичний» варіант. Однак тоді ці плани не викликали подиву й, навпаки, за тих умов спиралися на цілком реальний ґрунт. «...В середині самих українських провідних кіл під впливом більшовицьких успіхів відбувався глибокий процес роз'єднання на два табори: одного — протибільшовицького і другого, що схилявся до ідеології більшовиків. Невдачі Центральної Ради в попередню добу революції і поширення симпатій до більшовиків серед українських мас — все це на багатьох вплинуло так, що, мовляв, треба й нам, українцям, стати на позицію совітів, щоб не розійтися з своїм народом. Зміцненню цих настроїв ще більше сприяли тодішні події в Німеччині та Австро-Угорщині, де утворилися правительст-

ва на чолі з соціялістами. Був майже загальний погляд, що почалася світова соціалістична революція, а тому й на революцію на Україні дивилися як на «початкову фазу» світової революції»[17].

Основним прихильником ідеї радянської влади був голова Директорії В. Винниченко. Його постійний опонент С. Петлюра виступав за «європейську» модель. Як відомо, це питання обговорювалося на так званій «Державній нараді», що відбулася у Вінниці 12—14 грудня 1918 р. В її роботі, крім членів Директорії, взяли участь представники основних українських політичних партій. Більшість учасників наради також висловилися проти «радянського принципу». Опинившись у меншості, Винниченко, за його словами, схитрив. «Я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему «трудових рад», себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»[18]. Згодом Директорія конкретизувала цей «трудовий принцип» у Декларації від 26 грудня, оголосивши про скликання Конгресу трудового народу України.

За цих умов важко сказати, наскільки Винниченка можна вважати повноправним автором «трудового принципу». Подібними настроями була сповнена тодішня політична атмосфера, і Грушевський (звернемося до його думки про «державу трудящих») виступав їх каталізатором.

Грушевського обрали делегатом цього конгресу від селян Чигиринського повіту, та ніщо вже не нагадувало його колишні тріумфи. 24 січня 1919 р. деякі київські газети, зокрема «Україна» та «Последние новости», прямо назвали Грушевського можливим президентом конгресу, але він не потрапив навіть до його президії. Як зазначав М. Стахів, «рішальним моментом була визначна індивідуальність Грушевського, якої не терпіли тодішні урядові кола»[19] (принагідно наведемо свідчення колишнього секретаря Центральної Ради М. Єреміїва: «...Грушевський був нами всіма визнаним Отаманом. Ми всі ставилися до нього з захопленням, бо в усіх галузях був на голову кращий за самих розумних та освідчених з нас»[20]).

Загалом роль і вплив Грушевського на конгресі оцінюються дослідниками неоднозначно. Деякі з них вказують, що «він мав за собою поважну кількість голосів»[21], інші, навпаки, вважають, що «в цей час він уже втратив свою колишню популярність і на конгресі об'єднував навколо себе лише невеличку групу «радянців» в 13 чоловік»[22]. Однак для нас насамперед мають значення погляди, які він тоді обстоював. За свідченням П. Христюка, він «рішуче обороняв трудовий принцип й інтереси соціалістичної революції проти натиску Директорії»[23].

Звичайно, слід враховувати певний полемічний запал й спрямованість заміток Христюка, проте він чітко характеризує позицію Грушевського на конгресі. Адже у ході його роботи висловлювалися різні, часом полярні пропозиції — від передачі всієї влади робітничим і селянським Радам і негайного проголошення України «соціалістичною республікою» до формування так званого «Малого конгресу» як «верховної влаєті» чи стандартного «європейського» варіанта.

Наближення фронту й відчуття неминучого відступу спричинили дострокове закінчення роботи конгресу. На його останньому засіданні 28 січня було прийнято «Закон про форму влади на Україні» (знову історичні аналогії, якщо взяти до уваги сучасний Закон про владу). Проте цей закон був недосконалим, адже готувався поспіхом на основі деяких фракційних резолюцій (ні члени Директорії, ні уряд не підготували попереднього проекту, який можна було запропонувати на розгляд учасників конгресу). Цим пояснюється певна кількість декларативних положень, які містяться в ньому. А головне — закон відображав дуалізм позиції Директорії та українських політичних партій у визначенні стратегічних орієнтирів державотворення. З одного боку, конгрес висловився проти «організації робітничої диктатури» і за «демократичний лад на Україні», доручивши своїм комісіям і урядові «підготувати закон для виборів всенародно-

го парламенту Великої Соборної Української Республіки». З другого боку, він не відмовився від «трудового принципу», ухваливши, що місцева адміністрація повинна «працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників».

Однак обставини склалися так, що 2 лютого 1919 р. Директорія та урядові установи змушені були залишити Київ і перебазуватися до Вінниці, звідки півтора місяці тому вони тріумфально входили до української столиці.

Наступні кілька місяців точилися нескінченні суперечки щодо «трудового принципу». Одразу після конгресу «лівий уряд» В. Чехівського підготував проект Закону про трудові ради, однак «правий» уряд С. Остапенка, склад якого було затверджено 13 лютого 1919 р., демонструючи «новий курс» і прагнучи відмежуватися від «соціалістичних експериментів» своїх попередників, категорично відмовився ввести його в дію.

Катастрофічна ситуація на фронті справила вирішальний вплив на перебіг подій, і за таких умов центром українського політичного життя несподівано став Кам'янець-Подільський. Причому, за свідченням Д. Дорошенка, місто перетворилося на центр опозиції проти тодішнього уряду, а «душею опозиції був проф. Грушевський». Він за допомогою своєрідного «coup d'etat» (тобто перевороту) заволодів газетою «Життя Поділля», яку видавала група професорів Подільського університету. «Одного ранку, коли члени редакції, як звичайно, поприходили до редакційного помешкання, то побачили, що всі їхні столи й ціле помешкання обсаджені якоюсь компанією. Так само були обсаджені новими людьми контора і друкарня. Зоставалось або битись навкулачки, або зробити «ретираду». Члени попередньої редакції вибрали друге. На слідуючий день в редакції засів проф. М. Грушевський, і «Життя Поділля» відразу змінило свій напрям»[24]. Справді, ще 8 березня вона виходила як «незалежна демократична газета», але наступного дня — вже як «соціалістична газета».

Безперечно, міркування Дорошенка — прихильника гетьмана Скоропадського — досить однобічні, однак будь-яку постать слід оцінювати, враховуючи різні позиції й погляди, тим більше, що політична діяльність Грушевського у цей період ще потребує дослідження.

Якщо дотримуватися версії Дорошенка, то в другій половині березня кам'янецька опозиція «від захоплення редакції зважилась перейти до якогось більш реального «coup d'etat»[25]. Поштовхом для цього став повітовий селянський з'їзд, який відкрився 20 березня й одразу ж проголосив себе «трудовим конгресом». Під впливом радянофільських настроїв з'їзд ухвалив резолюцію, у якій так оцінив поточний момент: «Україна єсть самостійною й незалежною Республікою, в якій вся влада належить об'єднаним Радам Робітничих і Селянських депутатів».

Звичайно, якби не збіг обставин, ця резолюція (як і чимало подібних документів) не мала б реальних наслідків. Та сталося інакше. На фонді безпосередньої загрози місту й повного безладдя «ліва частина української демократії» (за визначенням Винниченка) разом з цим місцевим Трудовим конгресом, спираючись на кам'янецький гарнізон, утворила так званий «Комітет охорони республіки». 22 березня він оприлюднив відозву, в якій, пояснивши причини свого виникнення — «з огляду на дезорганізацію державного апарату» і для «тимчасового представництва центральної влади Республіки», повторив основні положення резолюції конгресу щодо різкого повороту політики УНР у бік державного будівництва на радянському грунті.

Грушевський, мотивуючи своє рішення необхідністю виїхати за кордон, відмовився увійти до складу комітету. Проте того ж 22 березня його обирають почесним співголовою конгресу, а днем раніше на сторінках «Життя Поділля» він друкує вітання конгресу, де вказує на «параліч центру» й підкреслює, що нема «чого більше небезпечного, як чекати «його» інструкцій і розпоряджень» і «в тих тяжких обставинах, в яких ми пере-

буваємо, весь рятунок в самодіяльності дрібних місцевих клітин нашого національного організму»...

Важко сказати, чи виступав Грушевський принаймні «ідейним організатором» кам'янецького виступу, однак ясно, що він не з власної волі відійшов у тінь. Лишається додати, що діяльність комітету розпочалася досить активно, але невдовзі пішла на спад і завершилася саморозпуском. Грушевський після цієї фактично останньої спроби повернутися на політичну арену виїхав за кордон. Після цього його ідеї й варіанти, які обрали лідери УНР, остаточно розходяться.

«Трудовий принцип» ще деякий час розглядався як стратегічний напрям державотворення. Так, у середині липня 1919 р. ідея закону про «трудові ради» виникла знову, щоправда, вже під іншою назвою — «народні ради». Втім, і цей проект залишився на папері, оскільки Директорія все-таки зробила свій вибір. 12 серпня Рада Народних Міністрів УНР ухвалила Декларацію, яка проголошувала перехід до нового етапу будівництва Української держави на основі «європейської» моделі.

Виникає закономірне питання: «Яких же позицій дотримувався Грушевський?» Відповідь знаходимо у його статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», написаній у червні—липні 1920 р. й опублікованій в органі «закордонної делегації» УПСР — «Борітеся — поборете». Вказуючи на те, що Конституція УНР від 29 квітня 1918 р. мала «посередній характер» між «готовими шаблонами західноєвропейської демократії» і «новим соціалістичним змістом», він пише про необхідність узяти на озброєння «диктатуру трудового народу в формі радянської соціалістичної республіки, яка в силу даних умов найближчим часом мусить бути федерацією сільських громадських Рад з включенням між ними... Радами робітничими, а, може, також і трудово-інтелігентськими».

Грушевський також підкреслює, що не вважає за можливе «вдаватися в подробиці устрою сеї української радянської республіки», і накреслює лише загальну схему: «робітничо-селянська рада — громади (комуни) — місцеве об'єднання (волость, місто) — земля — всеукраїнський конгрес рад або Центральна Рада»[26]. Парадоксально, але перший Президент України, говорячи про останні дні Центральної Ради і намічаючи перспективи нової республіки, не згадує свою колишню найвищу в державі посаду.

Свого часу було докладено чимало зусиль, щоб виправдати «ідейні розбіжності» між українськими революційними демократами й марксистами. Одні дослідники намагалися довести, що Шевченко міг дізнатися про основні положення «Капіталу» К. Маркса від своїх польських друзів на засланні; інші писали про Лесю Українку, яка не стала пропагандистом марксизму, хоча й активно його популяризувала, або ж пояснювали, що Франко «не зрозумів» марксизм внаслідок «відсталості соціально-економічних умов тодішнього життя, соціальної природи революційно-демократичного руху, складності й суперечності історичної обстановки».

Це — хибний шлях. Грушевський не потребує «змін і доповнень», а нам потрібний об'єктивний і неупереджений аналіз його спадщини[27]. Поставимося до неї так, як він сам ставився, наприклад, до марксизму, застерігаючи проти того, щоб «піддавати читачам «дуже хибну гадку», нібито він вже має остаточне, повне розв'язання всіх питань, «має на них тверді відповіді, яких йому треба добре запам'ятати і, більше того, до сих питань уже не вертатись»[28].

[1] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 183, 186, 189.
[2] Там же. — С. 151.
[3] Там же. — С. 119—120.
[4] Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 11. — С. 149.
[5] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 155—156.
[6] ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 136.
[7] Там же, спр. 31, арк. 164.
[8] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 116.
[9] Там же. — С. 119.

[10] Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — 1 груд.; ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 6, арк. 61, 74.
[11] Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 22—23.
[12] Вісник Генерального Секретаріату. — 1917. — 11 січ.
[13] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 203—204.
[14] Там же. — С. 171—172.
[15] Грушевський М. Автобіографія. — К., 1926. — С. 30.
[16] Ковалевський М. По джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 454.
[17] Мазепа І. В огні і бурі революції: У 3 ч. — Аугсбург, 1950. — Ч. 1. — С. 74.
[18] Винниченко В. Відродження нації: У 3 ч. — К., 1990. — Ч. III. — С. 141.
[19] Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. — Скрентон, 1962. — Т. 3. — С. 18.
[20] Цит. за: Вінар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. — Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. — С. 221.
[21] Стахів М. Назв. праця. — Т. 3. — С. 18.
[22] Мазепа І. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 38.
[23] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 ч. — Відень, 1921. — Ч. IV. — С. 64.
[24] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 431.
[25] Там же. — С. 432.
[26] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 230—231.
[27] Спеціального дослідження потребують такі проблеми, як «Грушевський і політичні партії», «Грушевський і національна політика», «Грушевський і національна культура», які, безумовно, не могли бути висвітлені в даній статті.
[28] Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. — Прага, 1921. — С. 7—8.

В. Ф. Верстюк (Київ)

М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради

Постаті Михайла Грушевського присвячена велика література. Укладена і опублікована Л. Винаром бібліографія праць про видатного українського вченого, політичного і державного діяча, яким був М. Грушевський, містить кілька сотень позицій[1], до яких за останні роки існування незалежної України додалися ще десятки нових[2]. Разом з тим найвищий злет політичної і державницької діяльності М. Грушевського під час його перебування на чолі Української Центральної Ради висвітлений лише фрагментарно, переважно в спогадах діячів української революції[3]. Навіть основоположник грушевськознавства Л. Винар, у доробку якого десятки різноманітних розвідок про життя та діяльність ученого, лише відштовхується від конкретної діяльності УЦР та її голови, щоб з'ясувати історико-політичну спадщину Української Народної Республіки[4]. Відверто публіцистичну спрямованість має стаття Р. Рахманного «Будівничий першої Української Народної Республіки»[5].

Між тим вивчення конкретного історичного матеріалу, пов'язаного з діяльністю М. Грушевського біля керма Центральної Ради, дає можливість збагатити наші знання як про українську революцію, так і про її визнаного лідера. Мета даної статті — висвітлити його роботу на першому етапі діяльності Центральної Ради, від її створення до завершення роботи Всеукраїнського національного конгресу, та роль у перетворенні УЦР в провідну політичну силу України і формуванні стратегічних гасел українського національно-визвольного руху навесні 1917 р.

Українська Центральна Рада була створена між 3 і 7 березня 1917 р. Як саме відбулася ця подія і за яких обставин, з історичних джерел відомо недостатньо. Творення цієї організації, визначення її форми та складу проходило у запальних суперечках між діячами Товариства українських поступовців та українськими соціал-демократами. «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю, і та, і друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня